

KELLER MÁRKUS

A lakásválság diskurzusa Magyarország szovjetizálásának kezdeti szakaszában*

„Lakáskérdés néven foglalják össze ama feladatokat, amelyeknek megoldása által a népesség lakás iránti szükségletein segíteni lehet. A lakás iránti szükséglet megítélésénél nem szabad a tényleg jelentkező kereslet kívánataira gondolni, mert a L. különösen a népesség hirtelen és rohamosan történő szaporodásakor válik égetővé. Az újabb időben különösen nagyvárosok gyors és hatalmas fellendülése alkalmával a vidékről beáramló népesség nagyon megnöveli a lakások iránti keresletet, aminek első következménye a lakbérek fölemelkedése és a lakások zsúfoltsága. Minthogy pedig e körülmények majdnem kizárólag a munkás-néposztályoknál következnek be, nagy veszedelmet rejtenek magukban ez osztálynak amugy sem kielégítő erkölcsi és egészségi viszonyaira. A hatóságoknak éppen azért arra kell törekedniük, hogy a L.-t ne engedjék át a magángazdasági szerződések rideg egyezkedéseinek, hanem részint építés-rendőri intézkedések útján közvetlenül, részint lakásépítő-szövetkezetek támogatása, olcsó építési kölcsönök biztosítása, közlekedési eszközök gyarapítása által közvetve iparkodjanak a lakásszükségleten segíteni. A közvetett eszközök létesítésére sokat tehet és egyes helyeken tényleg tett is a társadalmi együttműködés s a munkások szövetkezése.”¹

A válság fogalmának pontos meghatározása meglehetősen nehéz. Úgy tűnik, minden kutatás, tanulmány, esszé a saját témájának megfelelően hangsúlyozza a fogalom egyik vagy másik elemét, ráadásul gyakori használata analitikus alkalmazását nagyon nehezíti.² Minden nehézség ellenére úgy látszik, hogy a különböző (jogi, teológiai, orvosi) szóhasználatokban közös, hogy a válságot olyan helyzetként értelmezik, melyben a régi rend/állapot megkérdőjeleződik, és a felmerülő problémák a szokásos, korábbi módokon nem oldhatók meg, egyfajta megújulás (*renovatio*) vagy egyenesen forradalom szükséges. További jellemzője a

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Pallas Nagylexikon <http://www.kislexikon.hu/lakaskerdes.html> (letöltés 2014. jan. 29.)

² Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Bd. 3. 649–650.; Tümmers, Henning: Rezension zu: Schulze, Gerhard: *Krisen. Das Alarmdilemma*. Frankfurt am Main 2011. H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>; Tümmers, Henning: Rezension zu: Mergel, Thomas (Hrsg.): *Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*. Frankfurt am Main 2011, in: H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>; Tümmers, Henning: Rezension zu: Meyer, Carla; Patzel-Mattern, Katja; Schenk, Gerrit Jasper (Hrsg.): *Krisengeschichte(n). „Krise“ als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Stuttgart 2012. H-Soz-u-Kult, 25.09.2013. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>.

válságnak, hogy a kortársak számára a válságból való kiút nem egyértelmű, lefolyása során különböző alternatívák, megoldások merülnek fel.³

Ez a szándékoltan egyszerű definíció jelöli ki a tanulmány kérdéseit is. Írásomban arra keresem a választ, hogy a második világháború utáni általános válsághelyzetben milyen utakat kerestek az építészek a lakásválság megoldására, melyek voltak a legfontosabb problémák, milyen fogalomkészlettel és milyen szemléletmóddal dolgozták ki válaszaikat. Az 1945 utáni évek válság jellege nehezen tagadható, az sem kérdéses, hogy a kortársak számára csak az volt egyértelmű, hogy a múlt nem folytatható, a felhalmozódó problémák megoldásához gyökeres változásokra van szükség. A korabeli magyar társadalom többsége számára közvetlenül a második világháború után még úgy tűnt, többféle lehetőség közül választhat, ennek az érzésnek az illúzió voltát már csak az utókor konstatálhatja.

Nemcsak a magyar társadalom egészének helyzete, hanem az építészek világa is gyökeresen megváltozott. Az addig csak a privátszférában érvényesülni tudó modern építészet hívei az állami vezető tisztségeket gyorsan monopolizálták a második világháború után. Nem csupán emiatt, de ettől nem függetlenül az állam szerepe is megváltozott az építészetben általában, de a lakásépítésben különösen. A magántervezés lehetőségének megszüntetése mellett az 1945 előtti időszakhoz képest elképzelhetetlen mértékben megnőtt az állami szerepvállalás mértéke. A statisztikai adatok majd világosan mutatják, hogy ez a lakáskérdést illetően az 1960-as évek közepéig inkább csak elmélet maradt, de a kérdéshez való viszonyulás gyökeresen megváltozott. A lakáskérdés megoldása (a lakosság lakásigényeinek megfelelő minőségű kielégítése) állami feladat és – a szavak szintjén – a kialakuló új kormányzat egyik legfontosabb célja lett. Az állami szándék ráadásul egybeesett a modern építészet híveinek diagnózisával, akik szintén ezt látták az egyik legfontosabb megoldandó feladatnak.⁴

A szakmai (építési) diskurzus még az egyre szűkülő nyilvánosság mellett is olyan mérhetetlen mennyiségű szöveget produkált, melynek feldolgozása és bemutatása ebben a cikkben lehetetlen és (talán) nem is szükséges. A lakáskérdésre adott megoldási javaslatok feltérképezéséhez öt olyan, 1946–1949 között megjelent meghatározó munkát választottam ki, melyek jól tükrözik a megoldási javaslatok fontosabb elemeit. Ezeket ütköztetem végül a már a „stílusfordulat” után, 1952-ben megrendezett lakásépítési ankét szövegeivel, annak érdekében, hogy megmutathassam, hogy a legfontosabb gyakorlati és elméleti kérdések erőszakos lezárása után milyen keretek között fogalmazhatták meg véleményüket az építészek.

A szakmai diskurzus keretei

Könnyen lehet, hogy első pillanatra felesleges önkorlátozásnak tűnik, hogy a lakáskérdést vizsgálva az építészek vitáira, megnyilatkozásaira koncentrálok, hiszen a lakáskérdés (a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedéstől függetlenül) a társadalom egészét érintette. Ennek ellenére a korabeli sajtó átpolitizáltsága miatt, úgy tűnik, a lakáskérdés megoldási koncepcióinak felvázolása és megtárgyalása az építészek kiváltsága maradt. Természetesen akadtak riportok, cikkek, olvasói levelek, melyek témáját a lakáshelyzet, lakáskörülmények

³ Jordan, Stefan (Hg.): *Lexikon der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, 2010. 193–197.

⁴ Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János: *Az építészet háború utáni feladatai*. Tér és Forma, 17–18. évf. (1944–1945) /11. sz. Közli Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 1981. 11–14.; 1949. évi XXV. tc. a Magyar Népköztársaság első ötvenes népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra 1. § 3. Természetesen a nehézipar és a mezőgazdaság fejlesztése a retorikában is megelőzte a lakásépítést.

adták, de ezek vagy nem lépték túl az pártpropaganda kereteit, vagy nagyon kötődtek egy-egy konkrét építkezéshez, lakóházhoz.

A diskurzust a specializáció felé terelte az egyre szűkülő nyilvánosság is. Minél kevésbé volt lehetséges a szabad vita, a pártállami kurzussal szembeni vélemény megfogalmazása, annál inkább fontossá vált a legitimáció. Ennek elsőrendű alapját a párthűség képezte, de ennek hiányában vagy emellett szakmaiság, szakértelem is alapot adhatott alternatív koncepciók megfogalmazásához. Ennek hatására a nem a szűk szakmához tartozó, laikus értelmiségiek teljesen kiszorultak a vitákból. Ez majd csak az 1960-as évek elejétől változik, amikor újra írók és költők is állást foglalnak építészeti (lakáspolitikai) kérdésekben.⁵

Ez a jelenség annak is köszönhető, hogy a második világháború utáni első tizenöt év egyik legfontosabb értelmiségi szereplője – egész Európában – az építész, aki egyfajta „társadalmi mérnökként” a kor szinte minden fontos társadalmi problémájára megoldást tud találni. Az a vélemény, hogy az építész, az épített környezet képes alapvetően megváltoztatni a társadalmat, a modern építész és gondolatvilága térhódításának köszönhetően lényegében egész Európában elfogadott volt ekkoriban.⁶ Nem véletlen, hogy az építész és az építészek társadalmi súlyának csökkenése, itthon és külföldön egyaránt, együtt járt a modern építészettel szembeni kritikák megerősödésével az 1960-as évek elején.

Az építészeknek ezt a pozícióját erősítette Magyarországon a modern építész és a bolsevik pártok – ebben a tekintetben – hasonló emberképe is, ahol a társadalom többsége, a „közemberek” nem partnerként, hanem felemelendő, a helyes életmódra tanítandó csoportként jelentek meg.

A diskurzust lényegében kisajátító építészszakma sem volt azonban egységes. Az 1945 után bekövetkező rendszerváltás az építész szakmán belüli hatalmi helyzetet is megváltoztatta. Az addig jórészt (sokszor zsidó származása miatt is) partvonalra szorított, de épületeivel azért jelenlévő modern építészet képviselői a formális hatalmi pozíciókat egyértelműen monopolizálták. Nemcsak az építészettel kapcsolatos főbb állami pozíciókat töltötték be ők (a Fővárosi Közmunkák Tanácsában, az Országos Építésügyi Kormánybiztosságon, Építéstudományi Központban, az Állami Építéstudományi és Tervező Intézetben, illetve a Magyar Tudományos Akadémián és a Műszaki Egyetem professzori állásaiban is nagyrészt ők találhatók meg), hanem a korszakban megjelenő építészeti folyóiratokat is kivétel nélkül ők irányították. A *Tér és Forma* a modern építészet híveinek lapja volt már a világháború előtt is, az ennek a szerkesztőségéből kivált, kommunista elkötelezettségű Major Máté, Kozma Lajos, Perényi Imre és a hozzájuk csatlakozó Zentai Béla irányítják az *Új Építész* című folyóiratot, az ennek megszűnése után létrehozott *Építés-Építész* felelős szerkesztője újra Major Máté, aki az 1951-ben induló *Magyar Építőművészet* egyik fontos irányítója is lett. Természetesen a modern építész magyarországi hívei sem alkottak egységes csoportot. 1947–1948-ra a már korábban is meglévő politikai és a részben ezzel összefüggő szakmai különbségek oda vezettek, hogy a szociáldemokrata irányultságú Fischer József és Granasztói Pál által vezetett Fővárosi Közmunkák Tanácsát elhagyták a kommunista elkötelezettségű építészek. Az Építésügyi Kormánybiztosság és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a „családi ház” vitát, in: MAJOR MÁTÉ – OSSKÓ JUDIT (szerk.): *Új építész, új társadalom*, id. mű 189–248.

⁶ A *social engineering* jelenségéről összehasonlító perspektívában, szakirodalmi kitekintéssel lásd: Kuchenbuch, David: *Geordnete Gemeinschaft. Architekten als Sozialingenieure – Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, 2010.; Luks, Timo: *Der Betrieb als Ort der Moderne. Zur Geschichte von Industriearbeit, Ordnungsdenken und Social Engineering im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, 2010.

megszüntetése után az általuk létrehozott Építéstudományi Központ lett az építészet legfontosabb szerve, abból nőttek, váltak ki később az állami építőipari vállalatok.⁷

A modern építészet híveinek meghatározó szerepe egyrészt illeszkedett az általános európai folyamatokba, másrészt Magyarországon a modern építészet híveinek baloldali elkötelezettségéből is származott. A CIAM-hoz (Congres Internationaux d'Architecture Moderne) kötődő építéseknek „Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon” címmel 1944-ben íródott, de csak 1945-ben megjelent nyilatkozata jól mutatja, mennyire tudatában voltak eljövendő vezető szerepüknek, későbbi visszaemlékezéseik pedig elárulják, hogy a kommunista hatalomátvétel nyújtotta lehetőségeket aktívan ki is használták.⁸ Ennek fényében nem igazán csodálni való, hogy a lakáskérdésről folyó vitában megnyilatkozóknak többsége a modern építészet híveinek szorosan vett köréhez tartozott.

1946 és 1948 között öt munka jelent meg, mely különböző részkérdésekre fókuszálva ugyan, de a lakáskérdés teljességére reflektálva próbált megoldást keresni. Ezek körül háromnak a szerzői, szerkesztői a kezdetben az Építésügyi Kormánybiztosságon, majd az Építéstudományi Központban dolgozó Major Máté és Perényi Imre körül szerveződő csoport tagjai voltak. Ezek a kiadványok nemcsak azonos munkatársi kör munkái, hanem szorosan egymásra épülve egy közös koncepció termékei is. Az emberi léthez szükséges méretek, a „tényleges minimális szükségletek” meghatározása után tesznek javaslatot különböző városi lakástípusok, majd családi házak – szerintük – megfelelő alaprajzaira. A negyedik munka a Perényi Imre felelős szerkesztésében megjelenő és így szintén a fenti csoporthoz kötődő *Új Építéset* című folyóiratnak a falusi építészeiről szóló tematikus száma. Az egyetlen kivételt a Kiss Tibor által szerkesztett és a Magyar Művészeti Tanács kiadásában megjelent *Falusi lakóházak* című könyv jelentette.⁹

Összefoglaló jellegük miatt ezeken a kiadványokon keresztül igyekszem rekonstruálni és elemezni a témával kapcsolatos építészeti közbeszédet, ütköztetve az 1952-es lakásépítési ankét szövegeivel, melyek, mivel a szocialista realizmust az építészetben is szentesítő „nagy építészeti vita” után születtek, új megközelítés, beszédmód kialakulásával kecsegtettek.

⁷ Simon Mariann: „...Az építészeti tudás maradéktalan és független érvényesülése ...” Elmélet és gyakorlat 1945–1948. *Architectura Hungariae*, 1. évf. 1998/3. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars3.html#2 (letöltés: 2014. szept. 26.) ; Schéry Tamás (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Budapest, 2001.; Saád József: *Építészet az újjáépítés szolgálatában*. Medvetánc, (1985) 2–3. sz. 237–261.; Keller Márkus: *Diktatúra, professzionalizáció és emlékezés. Az építések esete a Kádár-rendszerrel*. In: Tischler János (szerk.): *Mélyfúrások. Az 1956-os Intézet Évkönyve 2009*. Budapest, 2009. 115–140.

⁸ Fischer–Granasztó–Kismarty–Lechner–Major–Weltzl: *Az építészet háború utáni feladatai*, 11–14.; Major Máté: *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Budapest, 2001. 123–147.; Preisich Gábor: *Építészeti, városépítészeti pályafutásom története*. Budapest, 2001. 48–64.

⁹ Gádos Lajos: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*. Budapest, 1946.; Ifj. Kismarty–Lechner Jenő: *Városi lakástípusok*. Budapest, 1947.; Gádos Lajos – Ifj. Kismarty–Lechner Jenő – Perényi Imre: *A családi lakóház*. Budapest, 1948.; Kiss Tibor: *Falusi lakóházak*. Budapest, 1948.

A válság oka és a megoldási módok

Az első helyzetértékelés még a háború vége előtt született. Ekkor íródott ugyanis a Tér és Forma körül csoportosuló építészek nyilatkozata, mely az építészet háború utáni feladatait jelölte ki. Az ország irányításában tevőleges és meghatározó részvétel alapja – felfogásuk szerint – nem pusztán a szakmai tudásuk volt, hanem az építészet azon tulajdonsága, hogy „képes kielégíteni és kifejezni a társadalomban még tudat alatt lappangó életideálokat”. A megfogalmazott cél egyértelmű: a kiáltvány a múlt hibáitól való elhatárolódás mellett a lakásépítést, a lakáskérdés megoldását jelöli meg legfontosabb feladatként. Lényeges hangsúlyoznunk, hogy a későbbi évek összes ötlete (típuserv, lakásszövetkezet, egyéni takarékoskodás, előregyártás) már ekkor megjelenik.¹⁰

Major Máté az *Új Építészet* című folyóirat 1946-os első számának beköszöntő cikkében szintén válságot érzékel, „soha nem volt, új, nagy és komoly” feladatokról beszél, melyek megoldására a „gazdasági és jogi szerkezet gyökeres reformja nélkül” nincs esély, de az építészeknek vállalniuk kell ezt a „súlyos és felelősségteljes” feladatot. A helyzet kulcsát számára azonban ekkor már nemcsak a modern építészet, hanem a politikai elköteleződés, a „dolgozók társadalmába való” beilleszkedés is jelentette.¹¹

A kezdetektől fogva egyértelmű volt, hogy a modern építészet hívei egy teljesen új koncepcióval kívánnak fellépni az építészet minden területén, így a lakáskérdésben is. Ebből és a „modern” öndefiníciójából adódóan a hagyományra, a múlt eredményeire való támaszkodás igénye fel sem merült. Az 1945 előtti lakáskultúra és társadalompolitika elutasítása a korabeli hivatalos politikai közbeszédbe is illeszkedett. Ennek megfelelően nemcsak a lakások pusztulása jelentett számukra problémát, hanem a lakáskultúra alacsony színvonala is.¹² Úgy érezték, a közvéleményt az alacsony műveltségi színvonal folytán még fogva tartja a „polgári lakás igézete”.¹³ A polgári lakással szembeni leglényegesebb kifogásuk azonban nem az volt, hogy egy másik társadalmi rendhez kötődött, hanem hogy merev, monofunkcionális szobáival, rosszul használható konyhájával, a gyerekszoba hiányával – úgymond – nem felelt meg a modern élet, a jó lakás kívánalmainak. Hasonlóan rossz véleményekkel voltak a kor munkáslakásairól, a 20. század elejének magyar szociális lakásépítéséről is.¹⁴

A cél tehát nem csupán a világháborús károk helyreállítása, hanem az emelkedettebb életmód lehetővé tétele, az „osztálykülönbségek” fokozatos kiegyenlítése volt. Az ezzel együtt járó küldetéstudat nem hagyott kétséget a felől, hogy hitték, a tökéletes recept birtokában vannak.¹⁵ A fejlődés útját számukra ekkor a modern építészeti mozgalom megerősítése jelentette, annak hangsúlyozásával, hogy ez egy nemzetközi „forradalmi” áramlat, mely „technikai kultúránk teljes birtokbavételét, a mindennapi élet kibővítését új távlatok felé és az életkereteknek az új lehetőségekhez szabását” célozza. Az önmaguk számára kijelölt feladat az ideális követelmények megfogalmazása és a szükségletek gondos vizsgálata alapján a szükséges minimális lakásméretek megállapítása volt, ennek figyelembevételével típuserv-

¹⁰ Fischer–Granasztó–Kismarty–Lechner–Major–Weltzl: *Az építészet háború utáni feladatai*, 11–14.

¹¹ Major Máté: *A magyar építészekhez! Új Építészet*, 1. évf. (1946) 1. sz. 1.

¹² Preisich Gábor: *A háború utáni lakásépítés feladatai*. *Új Építészet*, 1946/1. sz. 9.

¹³ Kaesz Gyula: Előszó. In: Gádos: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*, 3–6.

¹⁴ Major Máté: Előszó. In: Ifj. Kismarty–Lechner: *Városi lakástípusok*, 5–6.; Gádos et al.: *A családi lakóház*, 9., 15.

¹⁵ Gádos et al.: *A családi lakóház*, 9.

vek készítése és a típustervek alapján olyan építési szabályok megfogalmazása, melyek „cél-tudatos és átfogó lakáspolitikát” alapjául szolgálhatnak.¹⁶ Ennek a saját maguk által támasztott követelménynek meg is feleltek, hiszen Gádoros Lajos könyve a minimális bútor-, ruha- és térszükségeket meghatározva kiszámolta, mennyi helyre van szüksége egy „polgári színvonalon élő” férfinak, nőnek, gyermeknek.¹⁷ Ezeket a méreteket figyelembe véve készültek el a Kismarty-Lechner által szerkesztett *Városi lakástípusok* című könyv tervei, míg a *Családi lakóházak* című kötet típustervek mellett már városrendezési kérdésekkel is foglalkozott.

A szövegekből kirajzolódó koncepcióban a fejlődés motorja egyértelműen az állam, eszköze pedig a tervezés volt. A szabadpiac ugyan érvényesülhet, de az alapszükségeket mindenképpen az államnak kell kielégítenie.¹⁸ Ugyanis csak az állami tervezésen keresztül lehet megfelelően szabályozni olyan koncepcionális, hosszú távon megoldható kérdéseket, mint a laksűrűség vagy a beépítési mód, illetve az állami fellépésen keresztül oldható csak fel a magántulajdon és az ideális beépítés, építészeti elképzelés konfliktusa is. Ebben az alapvető kérdésben többé-kevésbé egyértelműen a magántulajdon korlátozása mellett foglaltak állást.¹⁹ Az állami szabályozásból, (típus)tervezésből eredő egységes külső lélektelensége azonban 1948-ban még elkerülhetőnek tűnt.²⁰

Az építészek és a lakók, az épületek használói közötti viszonyt már a 1944-es nyilatkozatban sem a partnerség, hanem inkább a tanár–tanítvány, vezető és vezetett kapcsolata jellemezte. E szemléletnek megfelelően a tudatlan, rossz ízlésű, lakáskultúrával alig rendelkező lakosságot „fejleszteni” kellett. Állami segítséggel kívánták a modern építészet lakáshasználati elveit, esztétikai értékrendjét közkinccsé tenni. Fontos céllá vált, hogy az emberek ráébredjenek „valódi igényeikre”, amelyek természetesen a modern építészet dogmaival összhangban álltak, és életmódjukban is alkalmazkodjanak az építész alaprajzi elgondolásaihoz.²¹

Ha az 1944 és 1948 között keletkezett írások konkrét szakmai szövegei mögé tekintünk, és a szövegekben megjelenő szemantikai mintát vesszük górcső alá, akkor a válság fogalmának a teológiai gyökereihez közelebb álló értelmezését találhatjuk.²² A válság mint egyszeri végső esemény jelenik meg, melynek lefolyása után a világ (jelen esetben a magyar társadalom) gyökeresen megváltozik. De nemcsak az addigi világ gyökeres megváltozásába vetett hit jelenik meg a szövegekben, hanem a diagnózis mellett a gyógy mód is. Az érvelések szerint a modern építészet tudásanyagával a magyar társadalom egyik legfontosabb problémája, a lakáskérdés véglegesen megoldható.

A konkrét tartalmat tekintve két fontos témakör rajzolódik ki a lakáskérdésen belül. Egyrészt a falu, a vidék lakásproblémái mint saját törvényszerűségekkel rendelkező és sajátos megoldási módokat követelő terep, másrészt a megfelelő ideális lakásforma a városban. Ebben az esetben a lakók által leginkább preferált családi ház és a modern várostervezés által társadalmi és gazdasági szempontból is ideálisnak tartott többlakásos társasház közötti feszültség feloldása volt a feladat.

¹⁶ ifj. Kismarty-Lechner: *Városi lakástípusok*, 11–12.

¹⁷ ifj. Kismarty-Lechner: *Városi lakástípusok*, 14.

¹⁸ ifj. Kismarty-Lechner: *Városi lakástípusok*, 13.

¹⁹ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 17., 26.

²⁰ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 28.

²¹ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 65.; H. L.: *Házhelyosztások Budapesten és vidéken*. Tér és Forma, (1948) 1. sz. 14–16.

²² *Geschichtliche Grundbegriffe*, III. 3., 617., 627.

A lakáskérdés falun

Az építészet 1945 utáni hangadói a falu lakásproblémáit külön kezelték, arra a várositól teljesen különböző megoldási módot javasoltak. A Perényi Imre felelős szerkesztésében megjelenő *Új Építészet* 1947-es évfolyamának második száma a Művészeti Tanács „Falu – Város” lakásépítési kiállítása kapcsán egy külön számot szentelt e kérdésnek. A másik idevágó kiadvány, az Újjáépítési Minisztérium falusi lakáspályázatának győztes munkáit bemutató és a falusi lakhatást elemző, *Falusi lakóházak* című könyv szerzője és szerkesztője, Kiss Tibor azonban – ugyan 1971-ben keletkezett visszaemlékezése szerint nagy rajongója volt Le Corbusiernek, de – nem tartozott a baloldali modern építészek köréhez.²³ Látni fogjuk, ez a különbség a probléma tárgyalására is rányomta a bélyegét.²⁴

Az *Új Építészet* egyrészt átgondolt koncepciójával (a Veres Péterrel készült programadó interjút elméleti alapvetés, konkrét alaprajzi megoldások követték, végül a számot a külföldi kitekintés zárta), egységességével (a közösen felvázolt irányvonaltól kicsit is eltérő Benkhard Ágost cikkét szerkesztői kiegészítés teszi idézőjelbe) és a modernre kevésbé jellemző defetista és a tradíció fontosságát hangsúlyozó álláspontjával tűnt ki.

A keretet itt is a már korábban elemzett válsághelyzet adta. A Borbíró Virgil által írt első cikk a modern építészet és a falusi hagyomány viszonyát elemezve azt hangsúlyozza, hogy a „klasszikus”, a modern és hagyomány között fennálló ellentétet tévedés a népi építészetre vonatkoztatni.²⁵ Tévedés, mivel – a romantikus túlzásaitól megfosztott – népi építészetet jellegéből adódó funkcionalizmusa a modern építészettel rokonítja. Ilyen értelemben a népi építészeti modern építészeti egyfajta előképe.²⁶ Ezért ez az évszázadok során a helyi környezethez és igényekhez alkalmazkodott építészet érték, amelyet az építés szakma a városi „divattal” és a „csábos »modernséggel«” szemben is meg kívánt védeni. A helyzet kortársak által érzett drámaiságát jól jelzi, hogy Kaesz Gyula a népi lakáskultúra kapcsán megjegyzi: „Ha ez utóbbi bekövetkezik [a városi „divat” elterjedése falun], akkor népünk kultúrája hosszú időre elbukott, s ezen semmiféle siránkozás a népművészet fölött már nem segíthet!”²⁷

Ennek az elméleti alapállásnak köszönhetően a városokra vonatkozó, a meglévő struktúrákat eltörölő és teljesen új városi szöveteket felépíteni kívánó hangokkal szemben a hagyományokra épülő reform tűnt a szerzők számára a helyes megoldásnak. Így mind a „Falu – Város” kiállítás falvakra vonatkozó tervei, mind a lapban (akár a korábbi számokban is) megjelent egyéb tervek a régi parasztház felépítését követik, azokat igyekeznek tovább fejleszteni, és a tervek kritikai ismertetése, értékelése is elsősorban ezt kéri számon, ezt tartja helyesnek.²⁸

A meglévő mintákhoz, munkamódszerekhez és (apró módosításokkal) az anyagokhoz való ragaszkodás azonban nemcsak a hagyományok tiszteletének volt köszönhető, hanem a

²³ Kiss Tibor: *Befejezetlen önéletrajz*. Budapest, 2007. 149–150., 174.

²⁴ Érdekes megfigyelni, hogy 1949-től kezdve az építészeti szaklapokban szignifikánsan csökken a faluval, a falu építészeti problémáival foglalkozó cikkek száma. Sem az Építés-Építészet, sem a Magyar Építőművészet nem foglalkozott olyan súllyal ezzel a témával, mint elődei.

²⁵ Birbó Virgil: *Régi falu – új falu*. *Új Építészet*, 2. évf. (1947) 2. sz. 138–140.; Kaesz Gyula: *A korszerű parasztházról*. Uo. 2. sz. 159–161.; Kozma Lajos: *Falu-Város lakásépítési kiállítás*. Uo. 2. 142.

²⁶ A rokonság hangsúlyozása nem magyar találmány, az 1920–1930-as években több neves modern építész is inspirálnak a népi építészeti alkotásai.

²⁷ Kaesz: *A korszerű parasztházról*, 161.

²⁸ Birbó: *Régi falu – új falu*, 140.; Hegedüs Béla: *A telepes ház*. *Új Építészet*, 1. évf. (1946) 1. sz. 10.

pénzhiánynak is. A Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikáról készített interjúból világosan kiderül, hogy az anyagi erőforrások szűkössége miatt az állam elsősorban szellemi irányítást, kölcsönt (akár építőanyag, előre gyártott elemek formájában) tudott és kívánt biztosítani a falusi építkezőknek, és nagyban számított azok munkaerejére. Ennek előfeltétele viszont a hagyományos szerkezetek és módszerek használata volt.²⁹ A forráshiány súlyosságát egyértelműen jelzi, hogy Veres Péter 1947-ben még (igaz, bizonytalan jövőbe helyezve) a megerősödő „magánosok” részvételére is számított a lakásépítésben.³⁰ A magánszféra jövőbeni szerepének bizonytalanságát jól ellenpontozta az *Új Építész* szerzőinek bizonyossága, hogy a falusi lakáshelyzetet (de a lakáshelyzetet általában is) csak állami irányítás mellett lehet megoldani.³¹ Ezt húzták alá egyébként a külföldi megoldások ismertetései is, ahol az egyesült államokbeli, szovjet és francia példák bemutatása minden esetben állami projektek, rendeletek, típustervek leírását jelentette. A kitekintések (talán nem véletlenül) lényegében a lapban megjelent tanulmányok által javasolt elméleti és alaprajzi megoldásokat erősítették, (illetve ahol nem, a szerkesztők jelezték egyet nem értésüket).³²

A Falu – Város Vándorkiállításra a szervezők megalkották az „eszményi falut” „Móricz Zsigmond falva” néven. Ez a terv is (tudatosan) a főtér kialakításával, templommal, község-házával, fésűs beépítési rendszerével a magyar falu hagyományaira épül. Az egyetlen eltérés az volt, hogy a képzetben a Duna–Tisza közére helyezett falu nem az alföldi települések szétterülő formáját követte, hanem egy körút mentén helyezte el a házakat.³³ A házak tervei, de a tematikus számban ismertetett egyéb tervek is a hagyományos parasztház szerkezetét ismételgették. A fejlődés útját (tervek és a tervekhez fűzött kritikai megjegyzések alapján) az *Új Építész* szerzői meglévő szerkezet egészségessé, világosabbá és tudatosabbá tételében látták.

A parasztházra (szembeállítva a városi családi házzal) mint lakás és gazdasági üzem egységére tekintettek, ezért ennek a két funkciónak az összehangolására helyezték a hangsúlyt. Ezért fontos a tornác, az udvar beláthatósága, a mosásra, mosakodásra és moslékkészítésre egyaránt alkalmas mosdófülke. A gazdasági helyiségekkel „szemben”, de közös légtérben helyezkedtek el a lakóhelyiségek. A tervek egyetlen karakteres innovációja a családtagok életkor és nemek szerinti elkülönítése volt a hálófülkék rendszerével. A hagyomány és a modern házasítását vitte tovább a Kaesz Gyula házilag is elkészíthető, egyszerű, a hagyományos parasztbútorok mintáját követő, de azokat a népies romantika stílusjegyeitől megfosztott bútortervek készítésével.³⁴

Kiss Tibor is az „egészséges” lakáskultúra megteremtését tartja fontosnak, de sokkal kritikusabb a falusi hagyományokkal szemben. Éppen ezért a mennyiségi problémák mellett a

²⁹ *Beszélgetés Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikájáról.* *Új Építész*, 2. évf. (1947) 2. sz. 137.

³⁰ Veres Péter egy évvel később, 1948-ban A paraszti jövő c. programszerű írásában összefoglalja a falusi lakáshellyel és a népi építészettel kapcsolatos gondolatait. Ez a szöveg a korabeli diskurzusból azzal tűnik ki, hogy többször dicsérőleg említi – a kortárs építési körbeszédben teljesen megvetett – ONCSA házakat, illetve, hogy az építési megközelítéseket alapvetően elhibáztattnak tartja, mivel azok kívülről közelítve a faluhoz félreértik a paraszti életmódot, túl nagy jelentőséget tulajdonítanak abban a háznak. Vö.: Veres Péter: *Paraszti jövő*. Budapest, 2000. 236–245.

³¹ Kaesz: *A korszerű parasztbútorról*, 161.

³² Perényi Imre: *A kolhozok építészete.* *Új Építész*, 2. évf. (1947) 2. sz. 162–163.; Major Máté: *A francia falusi lakásépítési normák.* Uo. 2. sz. 164.; Benkhard Ágost: *Parasztház vagy „házfalu”.* Uo. 2. sz. 165–166.

³³ Schömer Ervin: *Móricz Zsigmond falva.* *Új Építész*, 2. évf. (1947) 2. sz. 154.

³⁴ Kaesz: *A korszerű parasztbútorról*, 159–161.

minőségi problémákat is hangsúlyozza. Egyrészt hiányolja a középületeket, másrészt komoly házhányt jelez a falvakban. Szerinte ezért sem cserélnek gazdát a házak, ami azt hozza magával, hogy a változó méretű és életmódú családok igényeihez nem képes alkalmazkodni a ház, illetve a változó élethelyzetbe kerülő családok nem képesek megfelelő házat vásárolni maguknak. Harmadrészt, ha esetleg meg is figyelhető bizonyos átépítés, bővítés, az is inkább csak ötletszerű, szervetlen. A minőségi problémákat tovább vizsgálva Kiss Tibor hiányolja a parasztházaknál a változást, a fejlődést. Úgy véli, évszázadok alatt a parasztház alig távolodott el az „ősi egysejtű” háztól, ráadásul (ha változik is) a városi építészet külsőségeit veszíti át. Ezt az „egy helyben topogást” főleg azért tartja problémának, mert rögzíti az egészségtelen, az életet a (lakó)konyha köré felépítő lakáshasználati módot, pedig szerinte a konyha csak főzőhelyiség. További káros következménye a falusi ház szűkösségének, hogy mindenki egy szobában alszik, ez gyökeresen ellenkezik az egy fő/szoba elvvel.³⁵ Világos, hogy Kiss koncepciója éppen ellentéte a magukat a modern táborába soroló építészek Új Építészetben megfogalmazott felfogásának, akik ezt a változatlanságot letisztultságnak, a funkciónak való abszolút megfelelés következményének tartották.

Természetesen Kiss Tibor nem tekintette a népi tradíciót elvetendőnek, sőt úgy vélte, a „nemes hagyományokra” támaszkodni kell. A „magyar épület” jellegzetességein („tömörség, célszerűség és derűs egyszerűség”) keresztül vélte megtalálni a modern építés számára is hasznos alapelveket.³⁶ A modern építészet túlhajtott funkcionalizmusát azonban hibának minősítette, ráadásul a papíron meggyőző kis méretek (véleménye szerint) a valóságban mindig kevésnek bizonyultak.³⁷ Talán ennek a kritikai hozzáállásnak köszönhető az is, hogy a falu építészeti minőségének változását nem kizárólag az építészekről várta, komoly szerepet szánt abban az építetteknek, a falusi gazdáknak is. Ez azért is meglepő, mert a lakók mint önálló aktorok nem igazán jelentek meg a diskurzus más szereplőinél ebben a korszakban, s ez a felfogás a nyugat-európai építészeti közbeszédben is csak a 1960-as évek második felében talált hangot magának.

A kötet a bevezető után az 1947-ben meghirdetett falusi kislakások tervpályázatára benyújtott munkákból válogat, ezen keresztül igyekszik megoldást találni a fenti problémákra. A szerkesztő-szerző reményei szerint a kiadvány már önmagában azzal is növeli a lakáskultúra színvonalát, hogy vizsgálat tárgyává teszi a falusi lakásépítés problémáját, érzékenyebbé téve a falusi közönséget a kérdés iránt, másrészt felkínálja azt a lehetőséget is, hogy a kötetben szereplő tervek az egyéni építkezések alapjául szolgáljanak, megvalósuljanak.³⁸

A tervek három nagyobb egységre tagolva jelennek meg. Láthatunk falusi gazdálkodóknak, falusi munkáscsaládoknak és falusi szellemi foglalkozásúaknak szánt házakat. Érdekes módon a magyar (nem csak falusi) társadalomnak ez a sematikus felosztása az 1960-as évekig fennmarad, az akkor formálódó elképzelések az ideális lakásokról és az elméleti szükségletekről is ezt a sémát követik.³⁹ A „gazdálkodóknak” tervezett házak többsége igyekszik megtörni a lakókonyha–hálókörülírások klasszikus paraszti egységét, megfelelően ezzel a Kiss Tibor kísérelt szövegében is megfogalmazott igényeknek, bár néhány terv (például Gáboros Lajosé) éppen a lakókonyhát helyezi a ház középpontjába. A munkáscsaládok számára tervezett házaknál felmerül az esetleges szellemi munka, tevékenység igénye, s ennek helyét a hálóban jelölték egyes terveknek, de ezek az épületek nem tértek el nagymértékben a gazdálkodók

³⁵ Kiss: *Falusi lakóházak*, 93.

³⁶ Kiss: *Falusi lakóházak*, 95.; Kiss: *Befejezetlen önéletrajz*, 149–150., 174.

³⁷ Kiss: *Falusi lakóházak*, 98.

³⁸ Kiss: *Falusi lakóházak*, 7., 103.

³⁹ Reischl Antal: *Az ember és lakása*. In: Főrizs Margit et al. (szerk.): *A lakás*. Budapest, 1958. 56., 62.

számára ajánlottaktól. A „munkáslakások” inkább csak abban különböztek, hogy a kamrárt és a konyhát kisebbre tervezték az építészek. A szellemi foglalkozásúak számára ajánlott házaknál megjelenik viszont a konyhai műveletek és a lakás, pihenés elválasztásának, valamint annak gondolata, hogy a főzés a család életében alárendelt szerepet játszhat. Ennek megfelelően a lakókonyha teljesen eltűnik, a tornác már csak a pihenés terepe. Igazán különleges, hogy a tervekben itt jelenik meg egyedül (1948-ban!) szolgálónak szánt szoba.⁴⁰ Ha az itt kirajzolódó víziót összehasonlítjuk az 1950-es években a különböző társadalmi rétegek lakásigényeit leírni, (spekulatív úton) meghatározni igyekvő kiadvány képeivel, a leglényegesebb különbség a paraszti lakáselképzelésekben mutatható ki. Az 1948-as tervek nagy részében háttérbe szorult és szövegszerűen is elvetett lakókonyha később a paraszti lakáshasználat elfogadott, sőt részben megőrizni szánt eleme lett.

Város: családi lakóház versus soklakásos társasház

A modern építészet számára az emberek „vélt” és „valódi” igényei közötti feszültség egyik legjellemzőbb példája a családi ház volt. A „modern” és a „tradicionális” építészet közötti frontvonal is itt húzódott. Míg a tradicionális építészet hívei a családi házat tekintették a lakás természetes alapegységének, addig a modern építészet számára a családi ház csak a félreismerett igények és lehetőségek eredményének számított. Számukra a társasház jelentette az ideális lakásformát. Ennek két oka volt, egyrészt az előregyártás nyújtotta gazdasági előnyök itt érvényesülhettek a legjobban, a tipizálás sokkal kevésbé volt alkalmazható a családi házak esetében, másrészt a családi házakban a közösségi életforma ellenségét is látták.⁴¹

Az elvi problémák mellett Magyarországon jelentkezett egy gyakorlati nehézség is. Nemcsak a jövődöbéli lakók többsége képzelte el családi házban jövődöbéli életét, hanem már a jelenben is a családi ház határozta meg a magyar települések képét, még a leginkább nagyvárosi jellegű Budapestét is.⁴² Így a családi ház kétszeresen is fontos volt az építészet irányítói számára, sőt kifejezetten ennek a lakásformának a megújítását tették az „új építészet” sikerének egyik értékmérőjévé.⁴³ Ennek a kiemelt figyelemnek is köszönhető a többszerzős *Családi lakóház* című kiadvány, mely kizárólag ennek a lakásformának a helyét igyekszik kijelölni a jelenben és a jövőben. A többi kiadványhoz hasonlóan, a hivatalos helyzetértékeléshez alkalmazkodva ezek az írárok azt hirdették, a múlt alig nyújt támaszt, használható mintát a problémák megoldásához. Preisich Gábor elemzése szinte teljes egészében elutasítja az 1945 előtti hagyományt, egyedül a Dunántúl kisebb városaiban figyelt fel olyan példákra, melyek megközelítették az általa etalonnak tekintett nyugat-európai színvonalat, az európai értelemben vett családi házat. A probléma azonban leginkább nem esztétikai, hanem gazdasági és társadalmi jellegű volt. A korszerűtlen lakásformák, fejtegeti, akadályozzák a gazdasági fejlődést, az ön- és közösségtudat kialakulását, amely viszont újfent visszahat a lakásformákra.

A lakossági igények elismerése mellett a könyv igyekszik újra és újra alternatívákat kínálni, illetve az egyalakos családi ház tömeges felépítésének korlátait jelezni. Ennek egyik

⁴⁰ Kiss: *Falusi lakóházak*, 82.

⁴¹ Flagge, Ingeborg: *Zwischen Leitbild und Wirklichkeit. Über Architekturideen und Wohnräume, über Zumutungen und Banalitäten im Wohnungsbaunach 1945*. In: uő (Hg.): *Geschichte des Wohnens*, Bd. 5. Stuttgart, 1995. 829., 831.

⁴² H. L.: *Házhelyosztások Budapest és vidéken*, 14–16. A családi ház súlyáról a magyarországi lakásállományban lásd: *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapest, 1950. 31. 14–15. táblázat

⁴³ Gáboros at al.: *Családi lakóház*, 10.

módja a fogalmi kategóriák kialakítása volt. Nem véletlen például, hogy a köznapi értelemben vett családi ház mellé sorolja az ikerházat, a csoportházat és a sorházat, sőt az egészséges körülmények biztosítása tekintetében azzal egyenrangúnak minősít minden „modern több-lakásos beépítési formát” is.⁴⁴ Az ideális családi ház által támasztott igények (tágas nappali, hálófülke külön megvilágítással és szellőzéssel, fokozatosan bővíthető ház) felvetik a megvalósíthatóság és a gazdasági racionalitás kérdését. A gazdasági racionalitás, annak ellenére, hogy az állami szerepvállalást alapvetőnek tartották a szerzők, fontos részét alkotta elgondolásaiknak. Éppen a lakók bérfizetési képessége és az építési költségek összehangolása érdekében vetették el az ideális megoldásokat, elmaradt az előszoba, a külön háló, és az ebédlő helyett az étkezőfülke vált megfelelővé.⁴⁵ Ezenkívül a családi ház iránti igény „jogossága” csak a sokgyermekes családok esetében nyert igazolást, a többiek számára a családi házak létesítése, azok építésének támogatása „nem elsőrendű közületi feladat”-ként jelent meg.⁴⁶

A könyvhöz készült mintatervek két-két és fél lakóval számolnak hálósobánként, ez jóval nagyobb volt, mint a hatályos és a korszakban végig érvényben lévő szabályozás, mely lakóhelyiségenként számolt két fővel. A nagyvonalúság a lakások méretében is megjelenik, személyenként 15–28 m² között ingadozott a lakótér nagysága. Ha ezt összevetjük a későbbi elképzelésekkel, típustervekkel és megvalósított lakásokkal, még az alsó (15m²-es) érték is meghaladja a korszakban épült lakások méreteit. Sőt a falura tervezett házak egy főre eső lakóterének mértékét is meghaladják ezek az – elviekben – városi használatra szánt háztervek. A szövegben a magyar speciális viszonyok következményének tekintett ebédlő, étkezőfülke következetesen jelen van a tervekben, külön WC és kamra növeli az ideálisnak tekintett házak komfortosságát.

Válság számokban

Az 1945 után kialakuló szakmai diskurzus szereplői szabatos és reprezentatív statisztikai adatok ismerete nélkül mérték fel a magyarországi lakáshelyzetet, határozták meg annak legfontosabb problémáit. A következőkben, kihasználva a történész kényelmes pozícióját, a statisztikai adatokból kirajzolódó képet fogom ismertetni. Láthatóvá válik, hogy a két különböző forrásanyag ellenére alapvetően hasonló válsággócok rajzolódnak ki.

Az 1945 után fellépő lakáshiány egyik fontos oka a második világháború okozta pusztítás volt. Budapesten, de az ország többi városában is, a lakásállomány jelentős része megsemmisült. Országos átlagban a lakóházak (tehát nem a lakások!) 20%-a sérült meg a háború során.⁴⁷ Az országos átlag mögött azonban a helyi adatok nagy szóródást mutatnak, Budapesten a lakóházak 56,2%-a sérült meg könnyebben vagy súlyosabban, de Székesfehérváron például a lakóházak 90%-a, míg Hódmezővásárhelyen csak 5%-uk pusztult el az 1949-es népszámlálás szerint. Ezeknek a lakóházaknak a helyreállítása, bár komoly előre lépések történtek, még 1949-re sem zárult le teljes egészében. A súlyosabban sérült lakóházak közül 13,1%-nak a helyreállítása még folyamatban volt, vagy egyáltalán meg sem kezdődött a felmérés idején, a könnyebben sérült lakóházaknál 6,2% volt ugyanez az arány.⁴⁸ 1945 és 1949

⁴⁴ Gádos at al.: *Családi lakóház*, 15–17.

⁴⁵ Gádos et al.: *Családi lakóház*, 40–43., 66.

⁴⁶ Gádos et al.: *Családi lakóház*, 32.

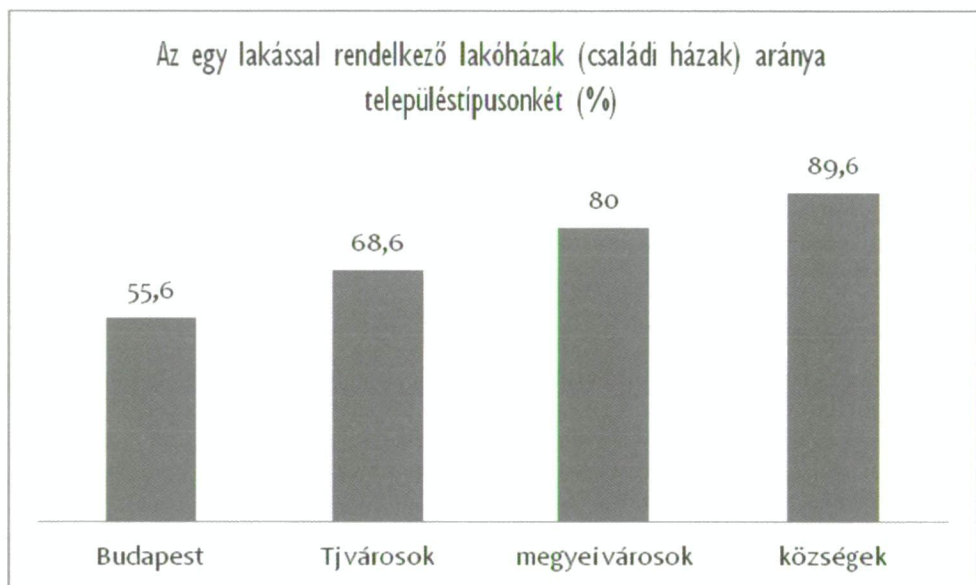
⁴⁷ A különbségtétel lényegében csak Budapest esetében fontos, ahol az elpusztult lakások aránya jóval magasabb. Vidéken, ahol a lakóházak általában egyalakásosak, nincs komoly különbség a két arány között.

⁴⁸ *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 13., 28.*

között 20 782 lakás épült, ez az 1949-es teljes lakásállomány 4,1%-a.⁴⁹ Ez az adat világosan mutatja, hogy a háború után fellángolt helyreállítás versus újjáépítés vita rövid úton – a rendelkezésre álló források szűkössége folytán is – eldőlt.⁵⁰

1949-ben a népszámlálás tanúsága szerint 2 484 934 lakásban 9 204 799 fő lakott. Az emberek több mint 97%-a lakásokban élt, a háború vége után négy évvel már csak a lakosság 0,3%-a lakott „épületnek nem tekinthető építményben”, a maradék pedig ipari, mezőgazdasági, kulturális épületek felügyeletét, őrzését végezte a népszámlálás idején.⁵¹

A meghatározó lakásforma a családi ház volt, a lakóházak 84,6%-a tartozott ebbe az egy-lakásos kategóriába. A családi házak arányát településtípusonként vizsgálva egyértelmű, hogy nemcsak a falvak, hanem a városok, sőt a főváros képét is ez a lakásforma határozta meg. A meghatározottság még szembetűnőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a három lakásnál többel rendelkező lakóházak a teljes lakóház állománynak csak 3,1%-át tették ki.⁵²

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.
Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapest, 1950. 31. 14. tábla
Tj = törvényhatósági jogú

Hasonló eredményre jutunk az emeletek számát vizsgálva, hiszen a lakóházak 98,3%-a 1949-ben földszintes volt. A településtípusonkénti bontás ebben az esetben is izgalmas: még a szűken vett Budapesten (a I–XIV. kerületben) is 57,1% a földszintes lakóházak aránya (a többi magyarországi városban pedig 95% felett volt az arányuk).⁵³

A tradicionális lakásformák (és a falu) túlsúlyát jelzi a hagyományos lakásépítés szívós túlélése. A lakóházak majdnem 70%-a vályog vagy sár falazattal rendelkezett, igaz, itt komoly

⁴⁹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 12.

⁵⁰ Saád: Építészet az újjáépítés szolgáltatában, 237–261.

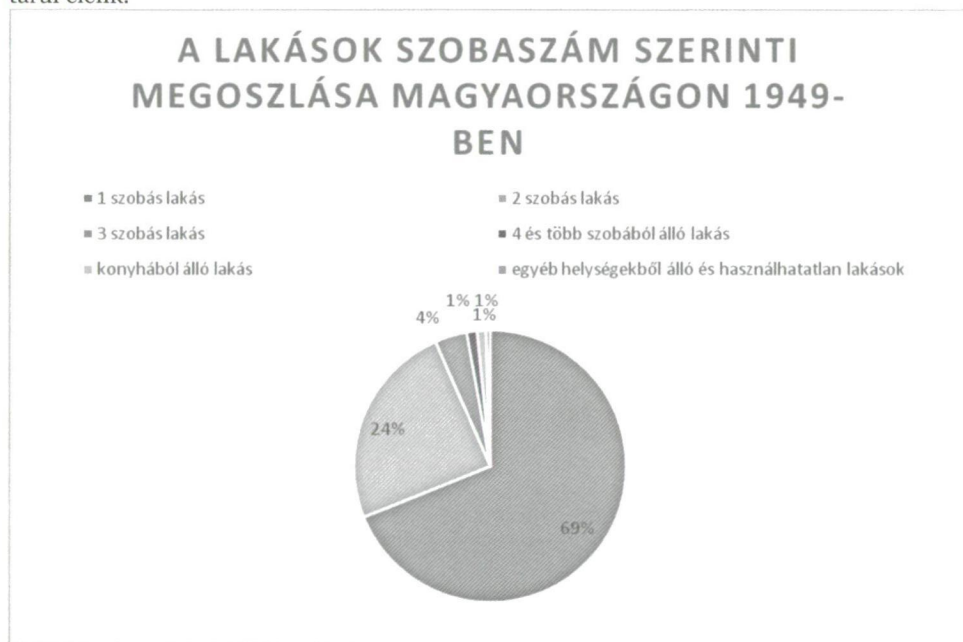
⁵¹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 9–10.

⁵² Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 31. 14–15. táblázat

⁵³ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 14., 29. 7. táblázat

különbségek mutatkoztak a falvak és a városok, illetve az Alföld és a Dunántúl között, az utóbbiak javára.⁵⁴

Ha nem a lakóházakból, hanem a lakásokból indulunk ki, a korábbiakhoz hasonló helyzet tárul elénk.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények, Budapest, 1950. 11. 3. tábla

A statisztikákból világosan kiderül, hogy a jellemző egylakásos lakóháztípus mellett a meghatározó *lakástípus* az egyszobás lakás, mely nemcsak a lakások közötti arányával vívja ki ezt a pozícióját, hanem ilyen lakásokat használ a lakásokban élők 65,7%-a.⁵⁵ Az egyszobás lakások dominanciája a település jellege szerinti bontásban is nyomon követhető (Budapestten 61,5%, a többi településen 70% körül mozog). Ez arra utal, hogy a korábban már említett falusi (egylakásos) családi házak nagy része egyszobás volt.⁵⁶ Ezen a nyilván 1945 előtt kialakult lakásmegoszláson a háború utáni évek sem változtattak. 1945 és 1949 között a városokban és városias községekben épült lakások több mint 80%-a egyszobás lakás volt.⁵⁷ A kétszobás lakások aránya 22–27% között változott a különböző településtípusonként, és a megoszlás kiegyensúlyozottságára jellemző, hogy még a „nem városias jellegű községekben” is elérte az országos 24,5%-os átlagot.⁵⁸

A lakáskörülmények egyik fontos jellemzője a lakások komfortfokozata. A lakásoknak a különböző „kényelmi” eszközökkel való felszereltsége meglehetősen egyenetlen volt.

⁵⁴ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 16., 29.

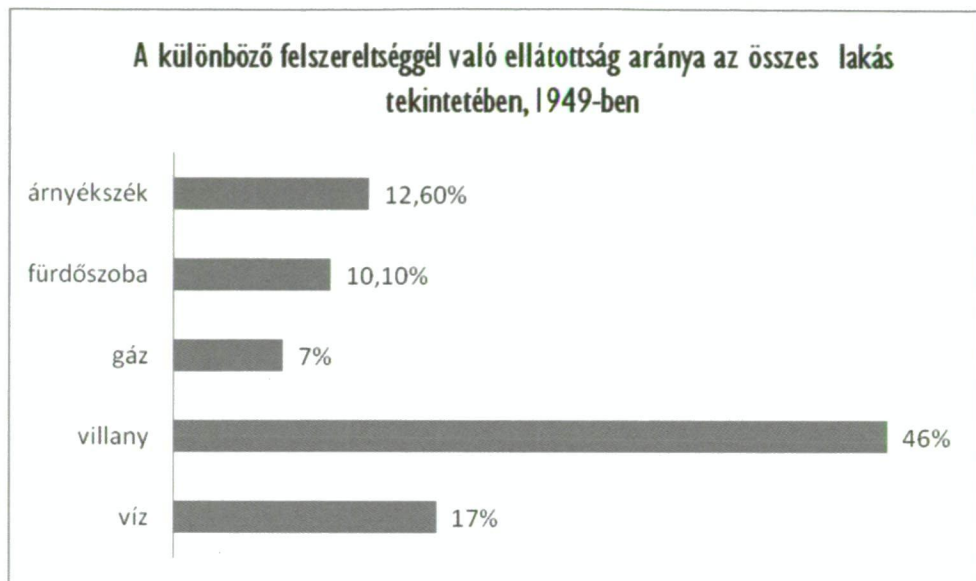
⁵⁵ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 11. 3. tábla

⁵⁶ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 40. 24. tábla

⁵⁷ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 55. A „nem városias községekben” épült lakások adatait nem közli a kiadvány, de a többi eredmény fényében erősen valószínűsíthető, hogy az arányok itt még inkább az egyszobás lakások felé billentek.

⁵⁸ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.,

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.
Épület- és lakástatistikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

Az egyenlenség különösen szembevető, ha az országos adatokat településkategóriák szerint bontjuk. A vezetékes árammal való ellátottság (46%) például azt sugallja, hogy szinte minden második háztartás rendelkezik árammal. Ha településkategóriánként vizsgáljuk ugyanezt a jellemzőt, rögtön kitűnik, hogy Budapest majdnem 90%-os lefedettsége mellett a „nem városias jellegű községekben” csak minden 4., 5. lakásban volt vezetékes áram. A gáz, a fürdőszoba vagy a saját WC esetén a különbség a többszöröse volt ennek, azaz Budapest még inkább kiemelkedett. Egyetlen esetben, a konyhával rendelkező lakások arányában mutat jobb számokat a „falu”, mint Budapest, lakáshasználati szokások miatt a községekben nyilvánvalóan fel sem merült, hogy konyha nélkül épüljön meg egy lakás.⁵⁹

A korabeli Magyarországra leginkább jellemző egyszobás lakástípus elemzésére sajnos csak korlátozottan nyílik lehetőség. A „nem városias jellegű” községekben található egyszobás lakásokról (melyek a teljes egyszobás lakásállománynak kicsivel több mint a felét jelentik), az 1949-es népszámlálás vonatkozó kötete ugyanis nem közöl részletes adatokat. Ezek komfortfokozata a városi vagy „városias jellegű községekben” található lakásokénál valószínűsíthetően rosszabb volt, ezért hiányuk az összképet feltehetőleg pozitív irányban torzítja. Ez a hiány persze az országos adatokkal való összehasonlítás eredményét is kétségesse teszi, ezért csak a városok és városias jellegű községek kategóriáján belül vetem össze az adatokat.

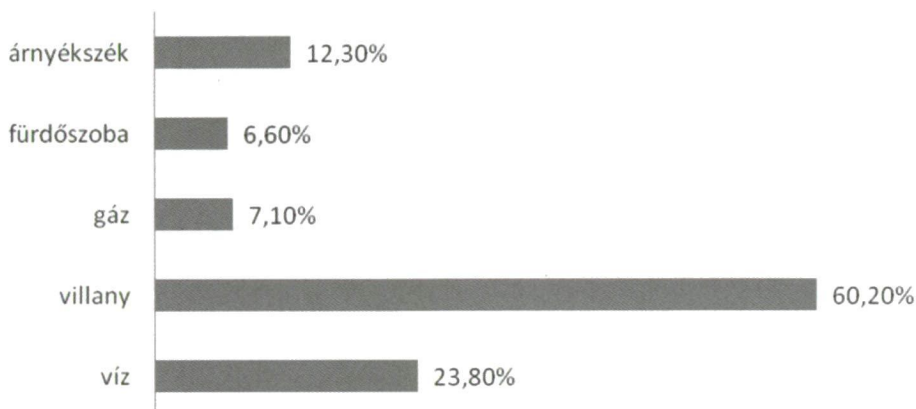
A városok és a városias jellegű községek egyszobás lakásai a komfort minden jellemzője tekintetében településkategóriájuk összes lakásának országos átlaga (32,9% víz, 68,6% villany, 13,9% gáz, 18,3% fürdőszoba, 23,6% áramszámla arány) alatt maradtak, igazolva ezzel ezen lakások alacsony presztízsét.⁶⁰ Azt, hogy a gázzal rendelkező egyszobás lakások aránya meghaladja a fürdőszobával rendelkezőkét, valószínűleg az adatok kényszerűen jelentkező

⁵⁹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 20.

⁶⁰ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 43.

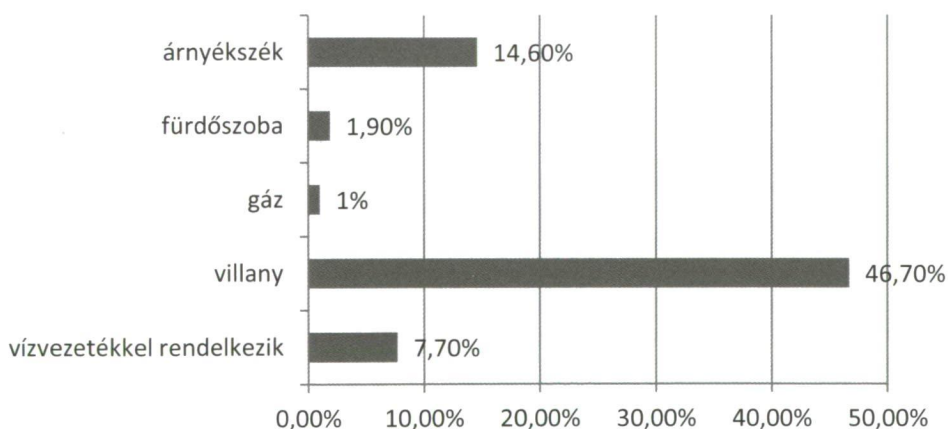
városi jellegből fakad. Úgy tűnik, a városokban a vezetékes gáz könnyebben volt elérhető, és inkább számított a (kisebb és alacsonyabb presztízsű, olcsóbb lakások) lakások általános tartozékának, mint a fürdőszoba.

A különböző felszereltségek aránya a városok és városias jellegű községek egyszobás lakásai között 1949-ben

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

A különböző felszereltségek aránya a városok és városias jellegű községek egyszobás lakásaiban, Budapest nélkül 1949-ben

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

Mivel az egyszobás lakások 65,6%-a nem Budapesten található, illetve a budapesti adatok feltehetőleg pozitív irányba torzítják az adatokat, úgy gondolom, érdemes a meglévő adatokat Budapest figyelembevételével is megvizsgálni. Így némi képet kaphatunk a „vidéki” lakásállományról (igaz, ahogy már jeleztem, a nem városias jellegű községekben található egyszobás lakások adatai nélkül). Az országos adatokkal összevetve jól látszik, hogy a vízvezetékkel és az elektromos árammal való ellátottságban komoly lemaradás tapasztalható a vidéki lakások esetében.

A közművekkel való ellátottság mellett a lakáshelyzet egy másik fontos jellemzője az egy lakásra, szobára jutó lakók száma és ezeknek aránya. Ha az 1949-es adatokat az 1941-es népszámlálás adataival vetjük össze, a népességszám csökkenése ellenére a laksűrűség némi növekedése figyelhető meg, aminek oka valószínűleg a háború okozta károk helyrehozásának lassúsága volt.⁶¹ A 100 szobára jutó lakosok számának alakulása megfelel annak, amit az eddigi adatok alapján várhattunk. A legkedvezőbb szoba–lakó arányt Budapesten találjuk, a településhierarchiában lefelé haladva egyre többen lakják a lakásokat. A lakásnagyság szerinti bontás sem szolgál különösebb meglepetésekkel: az egyszobás lakásokban a legnagyobb a laksűrűség, legyenek azok bármilyen településen, de természetesen itt is a falusi (nem városias községi) egyszobás lakásokat használják a legtöbben. A különböző településeken található lakások mutatói három és annál több szobás lakások esetén azonban már közelítenek egymáshoz, az addig 100-as nagyságrendű különbségek 10 és 2 közé szelődülnek.⁶²

Ezeknek a problémáknak egy része (közművekkel való ellátottság alacsony volta vagy a házak minősége) nem volt új keletű, gyökereik a századelőig nyúltak vissza. Ezek jelenléte érthető, hiszen az 1949-es lakásállománynak csak 4,1%-a épült 1945 után, alig befolyásolva a lakásállomány adatait, ráadásul nagy részüik „nem városias jellegű” községekben, ami feltehetően átlag alatti felszereltséget jelentett.⁶³

A meglévő lakásállomány minősége és szerkezete mellett számolni kellett az általános lakáshiánnyal is. Ennek mértékét megállapítani nem egyszerű, a legkorábbi adatot az ötvenes évek végéről találtam. Különböző módszerekkel elvégzett számítások 1958-ban 310–470 000 közé teszik a hiányzó lakások számát Magyarországon.⁶⁴ A hiány mértékét jól mutatja, hogy 1949–1958 között 268 389 új lakás épült (magán és állami finanszírozásban, illetve kivitelezésben összesen), tehát a legenyhébb becslés szerint is az erőfeszítések megduplázására lett volna szükség. A lakáskérdésről folyó diskurzus szereplői az 1940–1950-es évek fordulóján azonban ezt még nem tudhatták.

A statisztikai adatokat szemlélve a kor „lakásügyét” a falu–város és különösen a vidék–főváros közötti különbségek tagolták. A falvak kétségbeejtő lakáshelyzetének megoldását a gazdaságpolitikai prioritások, a mezőgazdaság kifosztása, a munkaképes korosztályoknak a városokba áramlása is nehezítette. A korabeli lakásállománynak azonban nem csak a minősége okozott fejfájást a kormánynak, hanem az összetétele is. A magyarországi lakásállományt meghatározó egyalakos családi ház egyszerre jelentett társadalompolitikai, építészeti és gazdasági kihívást a Rákosi-korszak szociálpolitikája számára. Társadalompolitikai kihívás, hiszen a korszak ideológiája éppen az egyénről és a családról a közösségre, a közösségi létre szerette volna áthelyezni a hangsúlyt. Ennek a – modern építészeti mozgalom téziseivel összhangban lévő – szándéknak a többalakos társasházak, lakótelepek sokkal inkább megfelelték, mint a családi házak. A párt ideológiája és a lakáskeresők igényei között fennálló

⁶¹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 12.

⁶² Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 41.

⁶³ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 12., 55.

⁶⁴ Forgács Pál – Cseh-Szombathy László – Kereszturi Sándor: *A lakáskérdés*. Budapest, 1958. 22.

feszültségnek (hiszen a társadalom többsége számára a kerttel rendelkező családi ház volt az ideális lakás) a korabeli döntéshozók is tudatában voltak. Az építészeti és gazdasági kihívást pedig a szűkös anyagi erőforrások és az ideális lakásformáról alkotott elképzelések közötti különbség generálta.

A szocreál fordulat után

Az 1948-ra megszilárduló – a lakhatás magyarországi problémájával szembenézni kívánó – diskurzust a modern építészet fogalmai uralták. Nem maradt nyoma ettől eltérő, a modern építészet elveit gyökeresen megkérdőjelező koncepciónak. Mi történik azonban ezzel a fogalomkészlettel a szocreál fordulat után? A szocreál megközelítés egyik sarokpontja ugyanis épp a kozmopolitának, formalistának bélyegzett modern elvetése volt. Az 1952. július 25-26-án megtartott lakásépítési ankétnak a *Magyar Építőművészetben* megjelent szövege lehetőséget nyújt ennek vizsgálatára.

Mi a baj, és hogyan lehet megoldani? Erre keresték a választ az ankét felkért előadói és hozzászólói. Abban ugyanis, hogy a tömeges lakásépítés és az ezzel kapcsolatos típustervezés bajban van, egyetértettek. A probléma meghatározása, akár csak 1948-ban, a múlt végig gondolásával kezdődött. Az 1945 előtti korszak megítélése nem változott. A „kapitalista” lakás és városépítés kritikája megegyezett a „stílusfordulat” előtt és után. A magánérdek és a profit uralma a közösségi érdek felett, a tervszerű építkezés hiánya, a spekuláció okozta magas árak, a belváros és a szegényes külváros közötti ellentétek kárhoztatása korábban is megjelent.⁶⁵ A magyarországi közelmúlt megítélése sem változott, olvasatukban a két világháború közötti „reformista közületi lakásépítés” célja nem a probléma megoldása, hanem inkább annak elkendőzése volt. A városiasság hiánya és egyben a fejlődő város és a stagnáló falu közötti ellentét hangsúlyozása sem jelentett újat a diskurzusban. A változás – érthető módon – az 1945 utáni események értékelésében jelentkezett. Az egyik legfontosabb új szereplő itt a Szovjetunió. Míg az 1948-ban keletkezett szövegekben a referencia Nyugat-Európa, és a Szovjetunió csak marginálisan jelenik meg, addig az ankét szövegeiben az 1945 utáni változásokat is alapvetően a Szovjetunió, a szovjet példa határozta meg. Így vált a szovjet minta alapján bevezetett tervgazdálkodás a lakáskérdés megoldásának kulcsává. Ez a tervgazdálkodás azonban eltért az 1948-ban is használt „tervezés” fogalmától. Akkor a tervezés mellett komoly szerepet szántak a magánépítkezésnek, mely a lakásépítésben a speciális vagy luxus igények kielégítését szolgálta volna, szembe az állami tervezéssel, mely az általános lakásigényekre koncentrált volna. Az 1952-es olvasatban viszont a tervgazdálkodás az igények teljes kielégítésére képes, magánkezdeményezések csak ideiglenes segítséget nyújtanak addig, amíg a tervgazdálkodásnak köszönhetően lehetővé vált hatalmas tőkeakkumuláció, mely egész városok építésében testesül meg, a teljes problémát megoldja. A 1949 utáni lakásépítést nemcsak a tervezett volumene (a végül megépült lakások minimális mennyiségéről korábban már szóltam), a belső tartalma is megkülönbözteti az 1952-es önkép szerint, a korábbiaktól. A hivatalos ideológia szerint ugyanis a lakás építője és építtetője ugyanabba a társadalmi osztályba tartozik, egyszerűbben fogalmazva a munkások maguknak építik a lakásokat. Ez az elsősorban propaganda ízű mondat, talán akaratlanul, de megváltoztatta az építés és a lakó közötti viszony addigi értelmezését. Közvetlenül a háború után a modern építészet felfogásának megfelelően az építész és a leendő lakók közötti kapcsolatot egyfajta tanár–tanítvány perspektívában láttatta a szakmai diskurzus. Az építész a szakember, aki

---

⁶⁵ A *Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja*. *Magyar Építőművészet*, 1. évf. (1952) 4. sz. 148.

kitalálja, hogyan kell helyesen élni, ennek megfelelően tervezi meg a lakásokat és a városokat, a lakó feladata pedig megérteni és megtanulni a helyes lakáshasználati módot. Az építető és lakó összekapcsolása ezt a viszonyt változtatja meg. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a szocreál korszakban készült típustervek sokkal kevésbé utalnak kívánatos, elvárt lakáshasználatra.⁶⁶

A tervgazdálkodás mint a gazdaság irányításának végső formája azonban nemcsak a lakásprobléma megoldására rendelkezésre álló erőforrások mennyiségét módosítja a kialakult helyzetet elemző írárok szerzői szerint, hanem más lakástervezési módokat is magával hoz. A típuserv fogalma természetesen korábban is létezett, de széles körű használatának kívánalma a tömeges lakásépítésben, a szovjet példára hivatkozva, csak az 1950-es évektől jelenik meg. Nem meglepő, hogy a korábban keletkezett típustervek legfőbb hibájául a formalizmust és a luxust jelölték meg.⁶⁷ A hiba oka, fogalmaz Gyárfás Iván, „a bennünk rejlő és mélyen gyökerező nyugati építész”. A jó típuserv alapja a sztálini emberről való gondoskodás eszméjének, a népgazdaság mindenkori érdekei érvényesítésének, valamint az életigények és a szépepérzék kielégítésének hármassága. A három feltétel közül a legnehezebben a „sztálini emberről való gondoskodás eszméje” volt tartalommal megtölthető. Láthatóan küzdöttek ezzel az ankét részvevői is. A szövegekből úgy tűnik, hogy a „gondoskodás” hol a funkcionalitást jelenti (Gyárfás), hol pedig a gazdagsággal áll szemben (Reischl, Miskolczy), hangsúlyozva, hogy az nem mehet a gondoskodás rovására.⁶⁸

A moderntól való elhatárolódás – elméletileg – egyszerre jelentkezett politikai, építészeti és gazdasági síkon: A modern építészet mint a kapitalizmus terméke eleve elvetendő, és nem felelhet meg egy szocialista társadalom, ország számára. Az építészeti kritika azonban már azt hangsúlyozta, hogy a „modernista gondolat” alapvető részét képező funkcionalizmus helyes, de az Magyarországon és külföldön egyaránt formalizmussá alakult. A retorika szerint a szocreál „stílusfordulat” éppen ezt a problémát orvosolta. A funkció fontossága megmaradt, de immár a hagyományra reflektáló, azt felhasználó szocreál keretben, szocreál külsővel. A gazdasági kritika nagyon egyszerű formában jelent meg, az ankét előadói mindannyian túl drágának találták a modern stílusban épült lakóépületeket. A lakásépítés jelszavai 1951 után az olcsóság, funkció–gondoskodás, tájba, a nemzeti tradícióhoz jobban illeszkedő külső lettek.

A válsághelyzet leírásait vizsgálva világosan látszik, hogy a lakáskérdésről folyó építészeti közbeszédet 1945 után monopolizáló modern építészet uralmát a látszólag mindent meghatározó szocialista realizmus sem tudta megtörni. A sztálinista kategóriák és a szocreál formák mögött a tartalom minden esetben a „megvetett” modern volt, ráadásul 1954 után a szocreál kötöttségek is fokozatosan eltűntek.⁶⁹

A válság tematizálásának módja azonban megváltozott. A korábbi, lényegében eszkatológikus válságfogalom helyét a válságnak egy olyan értelmezése vette át, mely azt egy permanens, hosszú távon át jelenlévő állapotnak tekintette. Ez az értelmezés természetesen együtt jár a végső, gyökeres megoldásba vetett hit gyengülésével és háttérbe szorulásával.

⁶⁶ Keller Márkus: *Indokolt lakásszükséglet*. Budapest, 2012. 56.

⁶⁷ *A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja*, 152.

⁶⁸ *A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja*, 152., 155., 159.

⁶⁹ Hasonló folyamatot ír le Simon Mariann az építészet egészét elemezve. Simon Mariann: „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetünkben – jelentős fordulatnak.” *Elmélet és gyakorlat 1949–1951*. Architectura Hungariae, Vol. I. 4. (1999) http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars4.html#1 (letöltés 2014. jan. 29.)

Ennek is köszönhető, hogy bár a lakáshelyzet maga egy cseppet sem javult, úgy tűnik, a megoldások keresése az 1951-es „nagy építészeti vita” után az 1952-es ankétal lezárult, és majd csak az 1950-es évek végén kerül újra a figyelem fókuszába. A legfontosabb eszköz a tömegtermelés alapjául szolgáló típusterv lett. Ez az eszköz gazdasági és politikai kényszerek miatt azonban nem eredményezhetett megoldást. Változást csak az 1960-as évek hoztak. A modern stílus újra hivatalossá válása azonban pürrhoszi győzelemnek bizonyult, hiszen hiába szűnt meg az ideológiai kényszer, és váltak a modern építészet elvei újra hivatalossá, a megszűnő ideológiai–politikai kényszer helyét a mindig jelenlévő és egyre erősödő gazdasági kényszer vette át, kiüresítve a modern tartalmakat, a funkció helyett egyre inkább az olcsóságra helyezve a hangsúlyt

A második világháború után, a háborús pusztítások, az iparosítás és a beszolgáltatás, az adózás, a tagosítás és a kollektivizálási kampányok következtében a faluból a városba menekülők százazezrei akut válsággá élezték az amúgy is fennálló lakásínséget.⁷⁰ Az állami vezetés – bár nyilvánvalóan érzékelte a rossz minőségű és rossz szerkezetű lakásállomány problémáját – a hadi- és nehéziparra koncentráló gazdaságpolitika következtében nem sokat tett a helyzet megoldása érdekében. Az állami szerepvállalás a vizsgált időszakban végig elmaradt a magánépítkezések számától, az állami támogatás sem játszott komoly szerepet, a lehetséges alternatívaként felmerült szövetkezeti lakásépítés is csak a 1960-as években kezdett komolyabb szerepet játszani. A megépülő lakások többsége egyéni erőfeszítéseknek köszönhetette létrejöttét.

Az 1940-es évek végén az építészek által kidolgozott koncepciók alig befolyásolták a korszak hazai lakásépítését. Az állami kivitelezésben megépült többlakásos társasházak (néhány kivételtől eltekintve) messze elmaradtak a szakmai diskurzusban megfogalmazott kívánalmaktól. Az 1950-es években meghatározó magánépítetőkhez sem jutottak el az építészek javaslatai. A Veres Péter által az említett interjúban, 1947-ben említett szellemi vezetés nem valósult meg, hiába álltak az építetők rendelkezésére valóban szellemes és jó tervek, a megépült családi házakat sokkal inkább a „csábos modernség” befolyásolta, amitől Kaesz Gyula óvta úgy a vidéket.⁷¹

⁷⁰ A vidéki társadalom szétverését alaposan elemzi: Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom a kommunista diktatúrában*. Budapest, 2012., a tárgyalt időszakról különösen: 71–168.

⁷¹ László Pál – Udvarhelyi Gyula – Wolf Miklós: *Lakásépítés állami támogatással*. Budapest, 1959. 22–24.; Tóth Zoltán: *Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásház-típusról?* Korall, 40. sz. (2010) 5–44.

MÁRKUS KELLER

The Housing Crisis Discourse at the Early Stage of the Sovietization of Hungary

In the paper, I tried to identify the options architects were considering to solve the housing crisis during the post-WWII general crisis. I investigate the most important *problems* as well as the *set of concepts* and the *point of view* they used to formulate their answers.

After 1945, as a result of the devastation of the war, the industrialization and appropriation, taxation, land consolidation and collectivization campaigns, those hundreds of thousands of people who were fleeing from the villages to towns turned the existing housing shortage into an acute crisis. Though the leaders of the state must have realized the problems stemming from the bad quality and the undesirable mix of the housing stock, they did little to solve the issue due to their focus on military and heavy industry. As a result, most houses built between 1945 and 1960 were realized as a result of individual efforts.

Examining crisis descriptions it becomes apparent that the dominance of modern architecture, which monopolized the architectural discourse on the housing problem after 1945, could not be broken even by the predominant style of socialist realism. In each case, we find the “condemned” modern content behind the Stalinist categories and socialist realist forms, and even socialist realist constraints were to gradually disappear after 1954. But the way of thematizing the crisis changed. The essentially eschatological crisis concept used right after the war was replaced by a new interpretation of the crisis in the 1950s, which saw it as a permanent, long-lasting state. Naturally, parallel to this interpretation the belief in an ultimate, radical solution started waning. This is one reason why, even though the housing problem did not show signs of improvement, it seems that this search for solutions was concluded after the 1951 “great architectural debate” at the 1952 house building conference, to return to the limelight again at the end of the 1950s only.